

СУТНІСНІ ОЗНАКИ СУБ'ЄКТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Протягом останніх десятиліть у психології оформився окремий напрям досліджень, спрямованих на вивчення суб'єктності як інтегральної якості особистості (Д.А.Леонт'єв, А.В.Петровський, В.А.Петровський, В.І.Слободчиков, В.А. Татенко, В.Е.Чудновський, Г.А. Цукерман та ін.). Проблема людини як суб'єкта життєдіяльності має давню традицію у вітчизняній психології. Вона розглядалась у філософсько-психологічній концепції С.Л.Рубінштейна, теорії людини як системи індивідних, індивідуальних, особистісних і суб'єктних властивостей Б.Г.Ананьєва, концепції ставлень В.М.Мясищева. У вітчизняній психології інтерес до проблеми суб'єктності посилювався протягом останніх 15 років. Передусім це пов'язано зі зміною ідеологічних установок суспільства, його переорієнтацією на розвиток особистості, здатної до самовизначення та самоорганізації. Суб'єкт – це насамперед людина вільна, яка самостійно й відповідально ставиться до свого життя. Сучасні психологічні дослідження феномену суб'єктності пов'язані з іменами О.Г.Асмолова, К.А.Абульханової-Славської, А.В.Брушлинського, В.А.Петровського, В.В.Рубцова, В.І.Слободчикова та ін. Аналіз літератури свідчить, що суб'єктний підхід до дослідження психологічної реальності сьогодні стає пріоритетним. Суб'єктність набуває статусу методологічного принципу й одночасно виступає предметом активних досліджень. Вивчаються прояви суб'єктності в активності особистості (В.А. Петровський), компоненти суб'єктного досвіду (А.К. Осницький), механізми суб'єктності (В.А. Татенко), закономірності розвитку суб'єктності в онтогенезі (А.В.Захарова, Д.І.Фельдштейн, В.І.Слободчиков, Г.А.Цукерман), внутрішні передумови й зовнішні прояви суб'єктності (О.М. Волкова), принципи організації освітніх систем, спрямованих на розвиток суб'єктності (В.В.Давидов), закономірності розвитку суб'єктності в онтогенезі (Д.І. Фельдштейн, В.І. Слободчиков, Г.А. Цукерман). Не зважаючи на значну кількість досліджень, присвячених різним аспектам суб'єктності особистості, серед психологів поки що немає єдності у розумінні змісту цього поняття. Основною причиною його недостатньої визначеності є різноплановість змістових аспектів, які вкладаються у поняття "суб'єкт".

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі аналізу різних підходів до розуміння сутності суб'єктності визначити її психологічний зміст і виділити сутнісні ознаки.

Поняття суб'єктності не нове для вітчизняної психологічної науки. У явній або неявній формі воно присутнє в основних концепціях вітчизняної

психології, що розглядають людину як суб'єкт діяльності. Б.Г.Ананьєв не оперував терміном "суб'єктність", але його роботи дають змогу розглядати суб'єктність як рівневу характеристику розвитку: суб'єктні властивості людини виникають лише на певному рівні розвитку – особистісному – і визначаються балансом процесів екстеріоризації й інтеріоризації; функції суб'єкта нерозривно пов'язані із продуктивністю діяльності людини; не будь-яке, а тільки творче ставлення до діяльності розкриває суб'єктні властивості людини.

У роботах В.А. Петровського досліджуються феномени надситуативної активності як прояву суб'єктності, а суб'єктність розглядається як «властивість самодетермінації буття людини у світі». До проявів суб'єктності людини як цілепокладаючої, вільної, відповідальної особистості В.А.Петровський відносить діяльність (у широкому значенні цього слова – як об'єднуючу в собі вітальні й предметні прояви активність), спілкування, самосвідомість. "Бути особистістю", стверджує він, означає "бути суб'єктом діяльності, спілкування, самосвідомості". Такий підхід, на наш погляд, є надто широким, оскільки призводить до того, що поняття «суб'єкт» розчиняється в понятті особистість і втрачає свою якісну специфічність.

Л.І. Анциферова вважає, що суб'єктність проявляється, коли особистість утверджує, захищає, реалізує у вчинках, у міжособистісних відносинах, у справах свою духовність, моральність, цінності справедливості та добра. Саме "ці функції, що включають реальне перетворення світу, подолання труднощів, самотворення, рефлексивні "операції", і виконує суб'єкт (у психологічному розумінні)" [1, с. 42-43].

І.С. Якиманська, досліджуючи розвиток учнів як суб'єктів пізнавальної діяльності, виділяє такі прояви суб'єктності:

- самостійне набуття нових і творче використання наявних знань на основі широкого залучення досвіду власної життєдіяльності;
- свідомий вибір і активне використання способів навчальної роботи, що характеризують процес оволодіння знаннями, а не тільки досягнутий результат;
- прийняття самостійних і відповідальних рішень під час вибору доступних засобів навчання;
- планування, аналіз, прогнозування й оцінювання результатів власної навчальної діяльності;
- прийняття відповідальності за себе й своє оточення;
- налагодження з іншими людьми відносин співробітництва на основі врахування індивідуальних інтересів, потреб, устремлінь інших, поваги до їх національних, духовних, культурних традицій;
- координація своїх зусиль (власної точки зору) з думками інших у процесі спільної роботи (у діалозі, полеміці, різних формах групової,

колективної роботи) [8].

В.О.Татенко суб'єктом життєдіяльності вважає індивіда, який свідомо, творчо й відповідально, беручи себе самого за точку відліку й водночас керуючись моральними принципами людського співжиття: 1) визначає свою мету життя; 2) знаходить чи створює засоби, потрібні для досягнення цієї мети, підпорядковує вибір засобів меті; 3) приймає рішення про перехід від задуму до його здійснення, співвідносячи свої «хочу» й «можу» з актуальною ситуацією; 4) виконує те, що вирішив, долаючи опір зовнішніх і внутрішніх перешкод; 5) оцінює результати виконаного, створеного, досягнутого; 6) інтегрує в індивідуальному досвіді результати й способи діяльності [6, с. 15-16]. Як бачимо, В.О.Татенко трактує суб'єктність як здатність особистості до свідомої саморегуляції поведінки. Аналогічної позиції дотримується А.К.Осницький, на думку якого, поняття суб'єктності дає змогу «представити людину в психологічному дослідженні не як безпристрасного діяча-виконавця ..., а як пристрасного сценариста своїх дій (на вищих рівнях розвитку навіть режисера), якому властиві й певні уподобання, і світоглядні позиції, і цілеспрямованість перетворювача» [4, с. 6].

О.М.Волкова розглядає суб'єктність як «особистісну властивість людини, що розкриває сутність людського способу буття і полягає в усвідомленому й діяльному ставленні до світу й себе у ньому, здатності здійснювати взаємозумовлені зміни у світі й у людині». У структурі суб'єктності педагога дослідниця виділяє такі компоненти: активність – перетворююче, усвідомлене, ініціативне, цілеспрямоване ставлення до дійсності; здатність до рефлексії як усвідомлення того, що відбувається із собою; свобода вибору й відповідальність за нього; розуміння й прийняття іншого; саморозвиток, самовдосконалення [3].

Г.О. Балл розглядає суб'єктність у контексті особистісної свободи і пов'язує її з такими рівнями активності, в детермінації яких провідну роль відіграють внутрішні фактори особистості:

ініціативна активність, що виявляється в ініціації і розгортанні тієї чи іншої діяльності без скільки-небудь відчутного зовнішнього спонукання;

вольова активність, що забезпечує мобілізацію ресурсів вихованця на подолання усвідомлюваних ним об'єктивних і суб'єктивних перешкод на шляху діяльності;

творча активність, що виявляється у вирішенні завдань, для яких ні спосіб розв'язання, ні можливі результати заздалегідь не відомі;

надситуативна активність, тобто вихід за рамки ситуації діяльності, що задається соціокультурною нормою чи відповідає колишньому досвіду вихованця;

активність самоуправління, що виявляється в свідомому керуванні вихованцем своїми можливостями, побудові та реалізації життєвих стратегій, організації свого життєвого шляху [2].

У зарубіжній психології поняття суб'єктності, як правило, вживається в контексті досліджень проблематики автономії або самодетермінації особистості. Однією з найбільш розроблених і визнаних у західній психології є теорія суб'єктності, розроблена Р. Харре [10]. Дослідник оперував поняттям "ейдженси" (agency), який можна перекласти як "суб'єктність", здатність виступати діючою особою, рушійною силою поведінки. У центрі теорії Р.Харре знаходиться модель суб'єкта. "Найбільш загальною вимогою до будь-якої істоти, щоб її можна було вважати суб'єктом, є те, щоб вона мала певний ступінь автономії» [10, с. 246]. Іншими словами, поведінка суб'єкта не де термінується цілком умовами його безпосереднього оточення. Автономія, згідно з Харре, передбачає можливість дистанціюватися як від впливів оточення, так і від тих принципів, на яких ґрунтувалася поведінка до останнього моменту. Повноправний суб'єкт (agent) здатний переключатися з одних детермінант поведінки на інші, робити вибір між однаково привабливими альтернативами, протистояти спокусам і відволікаючим факторам, змінювати керівні принципи поведінки. «Людина є справжнім суб'єктом стосовно певної категорії дій, якщо і тенденція діяти, і тенденція утримуватися від дії перебуває під її контролем» [8, с. 190]. Найбільш глибоким проявом суб'єктності Р.Харре вважав два види «самоінтервенції»: 1) контроль над впливами (у тому числі над мотивами і почуттями, що зазвичай керують нашими діями, обминаючи свідомий контроль), і 2) зміна свого способу життя, своєї ідентичності. Як передумови суб'єктності Р.Харре виділяв дві умови: 1) здатність репрезентувати ширший спектр можливих дій, ніж тих, що можуть бути реалізовані, 2) здатність здійснити будь-яку підмножину дій, а також перервати будь-яку почату дію.

Проблема суб'єктної причинності розглядається також у теорії самодетермінації Е. Десі і Р. Райана [11]. Самодетермінація в контексті даного підходу означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. На думку авторів, гіпотеза про існування внутрішньої потреби в самодетермінації "допомагає прогнозувати і пояснювати розвиток поведінки від простої реактивності до інтегрованих цінностей; від гетерономії до автономії стосовно тих видів поведінки, які спочатку позбавлені внутрішньої мотивації" [11, с. 188]. В останніх роботах цих авторів на передній план виходить поняття автономії. Людину називають автономною, коли вона діє як суб'єкт, виходячи з глибокого відчуття себе. Бути автономним тим самим означає бути самоініційованим і саморегульованим, на відміну від ситуацій примусу і спокуси, коли дії не

впливають із глибинного Я. Кількісною мірою автономії є те, в якій мірі людина живе у згоді зі своїм справжнім Я. Поняття автономії стосується як процесу особистісного розвитку, так і його результатів: перше відображається в ефекті організмичної інтеграції, друге – в інтеграції Я і самодетермінації поведінки. У свою чергу, автономна поведінка веде до більшої асиміляції досвіду і підвищення єдності та структурованості Я і т.д.

У. Тайджсон розглядає суб'єктність як переживання самодетермінації, пов'язане із самоусвідомленням [13]. На його погляд, "сила самодетермінації нерозривно зв'язана зі ступенем і масштабами самоусвідомлення (self-awareness) і тим самим тісно корелює з психологічним здоров'ям чи автентичністю" [13, с. 142]. Аналогічну думку висловлює Дж. Ричлак [12], який також ставить на перший план проблему самодетермінації особистості. Він вбачає основу самодетермінації в здатності суб'єкта, виходячи зі своїх бажань і сформульованих на їхній основі осмислених цілей, детермінувати власні дії, включатися в систему детермінації своєї активності і перебудовувати її, доповнюючи каузальну детермінацію поведінки цільовою. Основою того, що зазвичай називають "свободою волі", є, за Ричлаком, діалектична здатність саморефлексії і трансценденції, що дозволяє суб'єкту ставити під сумнів і змінювати ті передумови, на яких будується його поведінка.

Отже, аналіз різних підходів до розуміння психологічного змісту суб'єктності дає підстави визначити її як інтегральну якість особистості, що проявляється у прагненні та здатності до самовизначення, самодетермінації та саморегуляції поведінки. Гіпотетично у структурі цієї складної особистісної якості можна визначити такі складові:

активність – схильність виступати ініціатором власної поведінки, а не виконавцем зовнішніх вимог;

рефлексивність – здатність до усвідомлення і критичного аналізу власних дій;

автентичність – здатність бути самим собою, а не ховатися за масками соціальних ролей;

психологічна свобода – здатність до вільного і відповідального самовизначення;

унікальність – схильність шукати «власні» способи виконання соціальної ролі, а не дотримуватися нормативних шляхів;

асимілятивність – схильність пристосовувати середовище до власних потреб, а не себе до вимог середовища;

здатність до саморегуляції – свідомого керування своєю поведінкою, вибору та реалізації життєвої стратегії;

інтернальність – схильність приписувати відповідальність за наслідки поведінки власним здібностям і зусиллям, а не зовнішнім чинникам.

Література

1. Анцыферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно деятельностного подхода // Проблема субъекта в психологической науке /Отв. ред. Брушлинский А.В., Воловикова М.И., Дружинин В.Н. – М.: Изд-во «Академический Проект»,2000. – С. 40-52.
2. Балл Г.А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие // Психол. журн. – 1997. – Т.18. – № 5. – С. 7-19.
3. Волкова Е.Н. Психологические аспекты субъектности педагога.- Н.Новгород: НГЦ, 1997. – 180 с.
4. Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. – 1996.– №1. – С.5-19.
5. Петровский В.А. Личность: феномен субъектности. – Ростов н/Д., 1993.– 185 с.
6. Татенко В. О. Суб'єктна парадигма у психології освіти // Педагогіка і психологія. – 2004. – №2. – С. 11-23.
7. Цукерман Г.А. Опыт типологического анализа младших школьников как субъектов учебной деятельности // Вопросы психологи. – 1999. – № 6. – С. 18-28.
8. Якиманская И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М., 2000. – 258 с.
9. Harre R. Personal being. – Oxford: Blackwell, 1983. – 287 p.
10. Harre R. Social being. – Oxford: Blackwell, 1979. – 356 p.
11. Ryan R., Deci E., Grolnick W. Autonomy, relatedness, and the self: Their relation to development and psycho-pathology // Developmental psychopathology / Eds. D. Cicchetti, D. Cohen. N. Y.: Wilev, 1995. V. 1. P.618-655.
12. Rychlak J. The nature and challenge ofteleological psychological theory // Annals of theoretical psychology / Eds. J.R. Royce, L.P. Mos. – N. Y.: Plenum Press, 1984. V.2. – P. 115-150.
13. Tageson W. Humanistic psychology: a synthesis. – Home-wood (III.): The Dorsey Press, 1982. – 484 p.